

קווים קצרים לדמותם של הריב"ש והתשב"ץ¹

תשובותיהם בבעיות אמונה והגות (הריב"ש סי' קנז, הרשב"ץ ח"א סי' קלט), ובאופן זה הופכים אותן למחויבות הכרעה לא פחות מכל תחום אחר של ההלכה. שניהם עוסקים בפרשנות המקרא ובפרשנות האגדות. שניהם הרבו לעסוק בתקנות הקהל ובעיקר במעמדן ההלכתי, ותנאיהם של אותן התקנות, משום שבמציאות חברתית המעוררת כל העת, גם מצד השלטון גם מצד הפרעות, ועוד יותר מצד טלטולי הקהילות ממקום למקום בעקבות הפרעות. להנהגת הקהילה מעמד חשוב ביותר שיש לבססו במיוחד לאור איומים המאיימים עליה מצד אלו המנצלים את השלטון הנכרי כדי להשתחרר מעול חובותיהם כלפי הקהילה, ואף מעול התורה עצמה. הוסיף עליו הרשב"ץ העיסוק בדקדוק, במתמטיקה, באסטרונומיה ואף בענייני השגחה (ח"ג סי' רכז).

בבואם לצפון אפריקה, היה עליהם להתמודד עם קשיים מורכבים של מציאות שונה בהרבה ממה שהכירו בספרד הנוצרית. ככל הנראה מאז היות, הרמב"ם באזור זה, לא הכירה יהדות צפון אפריקה גדולי תורה שהצליחו לקיים מרכזי תורה עד בואם של שני מאורות אלה. באלג'יריה במיוחד נהגו עפ"י הרמב"ם וסירבו לנטות מפסקיו כפי שמעיד הריב"ש (סי' כא) "מפני שבארצות אלו לא יסורו מפסקי הר"ם ז"ל" ועל זה התווספה מצדם עקשנות ידועה שלא לזוז ממנהגי המקום וממנהגי אבותיהם. עקשנות מסוג זה היא תמיד לרועץ לכל פוסק, אבל היא גם מעין "קשה-עורף" מצד עמנו שאפשר לנו לשרוד בין שבעים זאבים. גם בארץ זו העקשנות הביאה ברכה, כי כפי שהערתי בהקדמתי ל'מגן אבות' לרשב"ץ בסופו שלדבר היא גרמה שיהדות זו נשארה נאמנה לפסקי הריב"ש והרשב"ץ עד היום הזה ללא סטייה ימין ושמאל, כפי שמעידים כל גדולי החכמים.

מבחינת דרכם בפסיקה, מן הראוי לציין לפני כל אפיון ששניהם הנחילו לכל יהדות צפון אפריקה סלידה מכל מיני דרכים עקלקלות שהתירו לעצמם שומרי תורה כביכול בדור האחרון, כאשר הערמות למיניהן משמשות השכם והערב דרך לעקוף את האיסורים. לדוגמה כתבו "דהערמה אחמירו בה רבנן טפי ממזיד" (הריב"ש סי' טז והרשב"ץ ח"א סי' קלח עפ"י ביצה יז). באופן זה מוסר ויראת השם הותכו לחדא מילתא.

מבלי לרצות ח"ו לפגוע ברגשי שום קהילה בעמנו, נדמה שמותר לומר ששני חכמים אלו הצליחו להנחיל ליהדות אלג'יריה דרך המסרבת לסטות

תקופת הזוהר של יהדות ספרד העלימה שלא במכוון את הסבל הנורא שהיה נחלת אבותינו שם, במהלך דורות רבים. הזיכרון הקולקטיבי של עמנו רשם לפניו שתי אינקוויזיציות, כאשר למען האמת מספרם היה כמעט כמספר שנות נוכחותנו בארץ זו. אבל לא כמחשבות אנוש מחשבותיו, וההשגחה האלהית ניתבה סבל זה לאפיקים מבורכים יותר. התורה שנתדלדלה באזורים רבים ובקהילות רבות בעולם היהודי, פרחת שוב הודות לאותם מגורשים שהביאו בכל מקום את ברכת חכמיהם. כך, בעקבות פרעות וטבח אבותינו ב-1392 בספרד, הגיעו שני ענקי ישראל לאלג'יריה והפריחו את השיממון הרוחני שהיה נחלת ארץ זו לפני בואם.

הראשון, הריב"ש, תלמיד הר"ן הפוסק והפרשן הגדול ותלמיד הרב חסדאי קרשקש הפוסק הפילוסוף והמקובל, הזקן יותר, והשני, אחריו, רבי שמעון בר צמח דוראן, הפוסק המובהק, הפרשן התלמודי, הפילוסוף, הרופא, המתמטיקאי ועוד, תלמיד תלמידיו של הר"ן. שני מאורות אלה, האירו בתורתם את שמי אלג'יריה מיד בבואם, ועל אף המתח ששרר בתחילת מפגשם בארץ זו, שלום ושלווה ביניהם החליפו אותנו בסופו של דבר, ותורתם התקבלה בכל לב ע"י תושבי הארץ ההיא, על אף שלא היו יהודים קלים לשכנוע. ומאז, ראוי נא פלא זה, לא התקבל פסק אחד בארץ זו, ואף בכל צפון-אפריקה אם לא היה זוכה להיות תואם עמדת שני מאורות אלה, וזה עד הדור האחרון, דור גירוש אזרחי צרפת 62.

על הרשב"ץ לדוגמא, כותבים רבני אלג'יר בהקדמתם לתשובותיו 'ברם זכור אותו האיש לטוב וכו' אשר כל גלילות המערב עליו נשענים'. לשני מאורות אלה עולם רוחני רחב משותף, וזה משום שינקו שניהם מבית מדרשו של הר"ן. אבל אם בגישתם ההלכתית רב המשותף יותר, יש בכל זאת מן השוני - שאין מקורו רק בהבדלי אופי כדרכו של עולם, משום שנוסף לתורה הבאה מהר"ן ינק הרשב"ץ לא מעט גם מתורת חכמי פרובנס. ואם שניהם לא הגבילו התייחסותם, וכל נושא עבר תחת שבט שיפוטם, הלכה, תלמוד, מקרא, פרשנות ועוד, בכל זאת עלינו להודות שברוחב הידיעות והנושאים הצטיין הרשב"ץ יותר הודות להשכלתו הרחבה במיוחד והודות לריבוי תחומי התעניינותו. אם ככל גדולי פוסקי ישראל הם עסקו שניהם בכל תחומי ההלכה, איסור והיתר, דינים, ובכל תחומי ארבע חלקי השו"ע, ללא ספק המיוחד בתשובותיהם הוא שלא השאירו תחום אחד שאינו ראוי להתייחסותם. לדוגמא, שניהם דנים בספרי

מהעקרונות הבסיסיים של ההלכה הבת-תלמודית, קרי, שמה שאינו תואם את התלמוד, איננו קביל מבחינה הלכתית, אף אם מאות פוסקים יאמרו ההיפך, והכול עפ"י דברי הרמב"ם בהקדמתו למשנה תורה ש"כופין כל ישראל ללכת אחרי התלמוד, עמדה שהוא עצמו ינק מהר"ף יליד קלעת-חמד שבאלג'ריה והיה החכם הראשון שלא היסס לדחות פסיקות הגאונים, אם אלו היו נראות לו סותרות את הפסיקות התלמודיות. וכך כותב הריב"ש (סי' כא, הנ"ל) "ואין ספק, שאין דנין אלא כדין התלמוד, בכל מקום שלא פשט המנהג, ואפילו הסכימו לדון על דברי הר"מ ז"ל", או עוד להלן (סי' ק) "ואם לא פשט המנהג ההוא ביניהם, אין דנין אלא כדין התלמוד, ואף אם דרכם לדון על פי ספרי הר"ם ז"ל", או עוד (סי' שצב) "זה כתב כתובה, ולא כתב שעבוד מטלטלין. ובזה י"ל. כיון שמנהג המקום, לכתוב וזה לא כתב, נראה שלא נשתעבד אלא כדין התלמוד. אא"כ היה יודע בתקנתן של גאונים שאז י"ל שעל תקנתן הוא סומך". הרשב"ץ מצדו (ת"ב סי' רצב) מאשר עמדה זו "ונכסי מלוג הבעל יורש אותן כדין התלמוד ... ואם נכתב בכתובה דהנעלת ליה מבית פלוני. אותו פלוני או יורשו קודמין כי כן נהגו ונכסי מלוג הבעל יורש אותו כדין התלמוד וכן הצ"דאק כדין התוס' ... ומ"מ כ"ז שהיא ניזונת משל יתומים מעשה ידה הוא ליתומים כדין התלמוד".

חשדן גדול היה הריב"ש כלפי המפלפלים וחריפי מוח, משום שידע שחריפות זו עלולה לעוות את האמת מבלי דעת, ולכן כתב (סי' רכט) "שלמאנקה, אל החכם הרב רבי מנחם הארוך, נר"ו. ... הבנתי כוונתך הרצויה לפלפל בחכמה, לישא וליתן בעומקה של הלכה, ולהביט בתפוחי הזהב מתוך נקבי השבכה. להתהלך בדרכי החריפות ולהיות על פתחיו דופק, ובזה תמצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ומאתו ברכה ורצון תפק. אמנם תדע ותשכיל כי ראוי לכל חריף ומפולפל לשמור מאד את דרך עץ החיים, פן בפלפולו ואגב חורפיה יהיה למטים מן הישרה נטפל. ומה בצע, אם חרב פיפיות בידו, חרב חלל הגדול החודרת, יורדת ונוקבת עד תהום ובהרים מקדרת, ותהי האמת נעדרת? הלא כל ישע וכל חפץ להעמיד התורה ביושר על מכונה, ולא יכרת מעונה". ומפאת כך היצמדותו להכרעות התלמוד לוותה תמיד בחשש שמא חריף המוח יפלפל ויסיק מדעתו מסקנות לא נכונות מן התלמוד, לכן, למרות דרישתו הנחרצת של הבנה מעמיקה של מקורות ההלכה בתלמוד, קובע הריב"ש (סי' ער"א) "ואפילו הדיין, אין לו לידע אלא הפוסקים. דומיא דההיא דאמר רב הונא: הלכה כרבי יוסי. דבעינן התם בפ"ק דקדושין: אפילו לא שמיע ליה הא? אבל אין צריך שידע: כל היות התוספות, וגליוניהם, ולמירמי דיקלי, ולמזקף להו. וכמה חכמים ראינו בעינינו, מפולפלים וחריפים בהיות: דמעילי פילא בקופא דמחטא, ועל כל קוץ וקוץ אומרים תלי תלים קושיות, ותרוצין. ולפום

חורפא, לא מלקא להו שמעתא אליבא דהלכתא. ואומרים על אסור: מותר; ועל מותר: אסור". וכל המעיין יבחין שהעיקר בעיניו הוא הפוסקים, כאשר התלמוד נדרש כדי להבין שורש, הדברים ולא ליישם פוסקים מבלי להכיר העקרונות המנחים פוסקים אלה, ויחד עם זה דחה בשתי ידים ובחריפות את אלה המסתפקים בעיון בפוסקים.

אבל היצמדות זו לתלמוד לא מנעה מהם להיות ערניים לכל בעיה שעלולה 'לנצל' את הדין התלמודי כדי לעבור על הצדק והיושר, וקרה להם לנקוט בצעדים נועזים הנוגדים דין התלמוד כדין למנוע עוול ורשע. לדוגמא, ברור שאין מקום להשביע את העדים לאשש אמיתת עדותם, ובכל זאת כיון שבספרד הנוצרית השביעו את העדים לפני מתן עדותם, רבים היהודים שמתוך השפעה זו הרשו לעצמם לשקר בכל עדות שלא נשבעו עליה. לכן, על אף שיש בדבר משום איסור הגובל בהליכה בחוקות הגויים, הם התירו להשביע את העדים (הריב"ש סי' קע). והרשב"ץ מצדו הזהיר והבהיר (ח"ג ט" טו) "ובארץ אדום נהגו להשביע כמנהג האומה ההיא לא שמתיר ללכת בחוקותיהם אלא לפי מחשבת העדים שגדלו על מנהגם וחשבוהו תורה". ואין ספק שלא מדובר ב'התפשרות' עם המציאות, אלא דווקא בהעמדת רצון ה' אף בדרכים שאינם רצויות, כיוצא מהקביעה של הרשב"ש בשם אביו לגבי הרוצים לכפות על נשותיהם גט באמתלא שקרית שהם רוצים לעלות לא"י, ובסופו של דבר נשארים בגלות. הרשב"ץ וצאצאיו שמו קץ לעוול הזה ע"י עיקור כמעט מוחלט של טיעון העלייה כדי לקבל גט (ראה שו"ת הרשב"ש סי' א-ד), וכל זה על אף אהבתם העזה והמיוחדת לארץ קודשנו, כפוסקים הראשונים שציוו לקנות קרקעות בא"י באלף השנים האחרונות. אבל דווקא בהיצמדותם לדין התלמוד מתגלה הבדל יסודי מאד בין פסיקת הריב"ש לזו של הרשב"ץ. אם עבור הריב"ש הפסיקה יונקת בראש ובראשונה מדברי הפוסקים הראשונים והתלמוד אינו בא אלא לעמוד על כך שעמדנו כדבעי על עמדתם, לא כן הרשב"ץ שמתחיל כל פסק הלכה ומשתית אותו קודם כל על התלמוד, והפוסקים אינם אלא אמצעי לוודא שלא טעינו בפרשנות התלמוד. יוצא שעבור הריב"ש יסוד הפסיקה הוא דברי הפוסקים, כאשר עבור הרשב"ץ היסוד הוא התלמוד דווקא.

שניהם סירבו לקבוע הלכה על פי כמות הפוסקים המסכימים לדעה אחת, כפי שיש הרוצים לכפות על כל ישראל כיום. הם דרשו לבחון ולעיין בכל דעה, לבחון מעמדם של החכמים המחזיקים בה, ודבקו בעקביות בעמדה הלועגת לספירת חכמים, עפ"י דברי גדול הבקיאיים התלמודיים, רב יוסף, שלמרות בקיאותו המופלגת דחה מכל וכל השיטה המתייחסת לפוסקים כאל ספירת מלאי ח"ו, וקבע "רבותא למחשב גברי" (יבמות מה.), קביעה שאימצוה כל רבותינו, ראשונים כאחרונים. וכמה

מאלפים בהקשר זה דברי הריב"ש בשו"ת (סי' קפח) "עוד בההוא דריאה הסמוכה לדופן, תמוהא ליה למר, למה לא הביא הרב רבינו נסים ז"ל דברי הרמב"ם ז"ל, שהם מכוונין כדברי ר"ת ז"ל, לפסוק כרב נחמיה בריה דרב יוסף (חולין מח) ולקולא? ... ולמה הביאן בשם רבינו תם ז"ל לבדו, ואע"פ שהרמב"ם ז"ל כתב אחר כן שהמנהג הוא להחמיר... ואני אומר רבותא למחשב גברי; אחר שהביא דברי ר"ת ז"ל וראיותיו, ושהשיב כן בתשובה, מה לו להביא עוד דברי הרמב"ם ז"ל האמורין בלא ראיה, כהלכתא בלא טעמא? ... ואחרי שנפלאות בענין כזה, היה לך להפליא פלא ופלא איך לא הביא דברי הרמב"ם ז"ל בהלכה זו, שהוא דבר חדש מאד, לא נשמע לשום אחד מן המפרשים ז"ל?". ועוד שם (סי' רכ) "ומה אני לבא אחריהם: רבותא למחשב גברי". ושני גדולים אלה אינם מהססים לקבוע כללים המפרשים מושגים של רבותינו, כגון (הריב"ש סי' תסג) "ומה ששאלת: איך נוהגין בכאן? אין לומר מנהג, בדבר כזה, שאינו תמידי. ... אך לעתים רחוקות, כשאני נשאל מזה, אני מורה להם: לאסור. ואף אם אפשר, שהורה איזה מורה הגס לבו בהוראה להקל; ועשה מעשה על פיו, פעם אחת, כשקרה באיזה זמן; אין זה מנהג. ואיני חושש לו. לפי שנראה שהורה שלא כהלכה".

דבריהם מלאים בהדרכות חינוכיות ואנושיות גם יחד. עדות מיוחדת לכך היא תשובת הריב"ש (סי' מה) לגבי חכם, שאם אכן גדול היה במקומו, לא היה בכל זאת גדול הדור ושגה לעיתים, ולגביו ממליץ לתלמידו "והוה טוב לכבדו בפרהסיא, ולנשאו. ואחר' הדלת והמזוזה, בינו לבינך, מה שגה, הבינה לו. ואין ספק, יכיר ערכך ויתרונך: כי עיניי לו, ויראה; אוזניי לו, וישמע. ובאמת, אינני תמה: אם יאמר לפעמים, דברים בלתי מדוקדקים כל הצורך. ולו יהיה כרב האיי ז"ל, אחרי שאיננו לומד מסכת קבועה עם תלמידים משכילים, רק שמעייו ערב ובקר בספרי הפסק, ובחבורים. כמו שדרשו ז"ל (ברכות סג): חרב אל הבדים, ונואלו". או עוד (סי' שט) את שמספר לגבי נכדו "הוא בשנת השמנה, התחיל ללמוד בזה הקיץ משניות מברכות תענית ומגלה ראש השנה ויומא, והיה אומר על פה כל מה שהיה לומד מהן... ועתה מתחיל ללמוד סוגיא, והוא משלש ימות ההול, שלישי בתלמוד, שלישי במקרא, ושלישי בפרשה".

רבותינו הבאים אחריהם הודו במעלתם בפה מלא, והצדיקו הערצת יהודי אלג'יריה כלפי שני חכמים אלה, משום שהבחינו שעומדים לנגד עינינו דמויות ששיעור קומתן חורג בהרבה מן המצוי ומן המקומי, כיוצא מיחסו של מרן הב"י בעקבות רבו מהר"י בי רב, הכותב בתשובותיו (אבקת רוכל סי' עג) "גם בתשובות הריב"ש סי' ר"א וקס"ו ור"ז והנה מאריך לשם בעיניי צוואות הנעשות בעש"ג וכבר אמרתי לכם פה אל פה וגם במכתב לאמר כי מורי הרב הגדול מוהר"ב זלה"ה (=רב), יעקב בי

רב) היה רואה תשובות הריב"ש וסומך עליהם יותר מפוסקים אחרים שבזמנו ותופס סברתו יותר מפוסקים אחרים' או עוד (שו"ת ב"י סי' ג) "ואחר שכתב החכם המור' שאינו רשאי לסור מדברי הריב"ש כ"ש לחלוק עליהם סר מן הדרך ההוא וחלק עליו לא להלכ' בלבד אלא גם למעש' ובאמת לא אוכל מלט משם. הרואה דברי הריב"ש מבאר דברי הרמב"ם וכותב בפי' שאם אין המנהג פשוט ביותר באותו מקום כהוראת הגאונים' לא יפסקו אלא כדין התלמוד איך ימלאנו לבו לחלוק עליו ולומר לא כי אלא הרמב"ם סובר כהוראת הגאונים לפי הדין ואפילו אם הי' מוצא סתיר' לביאור הריב"ש היה לו לחשוד שכלו ולא לחלוק עליו כי תלמידי הריב"ש אנו ומימיו אנו שותים ומי כמוהו מור' רב וגדול בישראל והלואי נוכל להבין דבריו ולירד לעומקן קל וחומר לחלוק עליהם כ"ש בהיות לו להריב"ש טענות חזקות כראי מוצק כמו שהוכחתי מדתלה הרמב"ם הדבר בהוראת הגאונים' ובמנהג וכמו שאוכיח עוד. ואיך יעלה על הדעת ולב שום אדם בזמן הזה לחלוק עליו אפי' להלכה כ"ש לעשות מעש' נגד דבריו ולא עוד אלא לכותבו על ספר באמת רע עלי המעש' כי על כן תפוג תור' ועל דבר זה ידוו כל הדווים שאם בדבר מבואר בתכלית הביאור כאלה מלאו לבו לחלוק ולעשות מעש' כדי להחזיק בדברו אשר יצא מפיו מה יעש' בדבר שלא יהיה מבואר כל כך וה' הוא הודע ועד כי קנאת ה' צבאות תעש' זאת להעמיד משפטי התורה על תילם שלא יהי' סבה להיעשות תור' כשתי תורות ולצאת משפט מעוקל ח"ו". ומה ברור יותר לגבי משקל הכרעותיהם אם הריב"ש כתב רק מעט יותר מחמש מאות תשובות, ומרן מצטטו יותר משמונה מאות וחמישים פעם בדבריו!! ולגבי הרשב"ץ שמרן זכה לראות רק חלק קטן תשובותיו (כעדות חכמי אלג'יר), פרט אולי למקום אחד פסק בכל מקום כוותיה?!

רוחב יריעת הנושאים בהם עסקו ודנו, בצירוף נועזות לא מבוטלת, הפכה אותם לא רק לפוסקים שלא ניתן להכריע בלעדיהם, אבל עוד יותר למורי דרך לעולם החובק בזרועות התורה את כל תחומי החיים בהרמוניה נפלאה.

הרב ד"ר אליהו רחמים זייני

¹ פורסם בעלון "אריאל" טבת התש"ע